

II. ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

*Мацелюx I. A.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри історії права та держави
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

СТРАТИФІКАЦІЯ ТА ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВІРИ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Публікація присвячена юридичному аналізу складів злочинів проти християнської віри, передбачених законодавством Візантійської імперії. Залежно від ознак злочинів здійснено їх класифікації на окремі групи. Простежено за змінами в імперському законодавстві, які визначали міру державного переслідування за злочини проти християнської віри.

***Ключові слова:** злочини проти віри, церковне правопорушення, джерела церковного права, Візантійська імперія.*

Публикацию посвящено юридическому анализу составов преступлений против христианской веры, предусмотренных законодательством Византийской империи. В зависимости от признаков преступлений совершено их классификацию на отдельные группы. Прослежено за изменениями в имперском законодательстве, которые определяли меру государственного преследования за преступления против христианской веры.

***Ключевые слова:** преступления против веры, церковное правонарушение, источники церковного права, Византийская империя.*

Християнська церква впродовж століть відігравала значущу роль в житті суспільства. До нині її статус не можна применшити. В такій ситуації постає необхідність занурення в систему правового регулювання даного інституту. Безумовний інтерес, окрім іншого, викликає система гріховних діянь, протиправність яких визначена джерелами церковного права.

До означеної проблеми неодноразово зверталися як дореволюційні канто-

ністи, так і окремі сучасні дослідники, зокрема, М. Суворов, А. Павлов, А. Попов, Н. Мілаш, М. Горчаков, І. Бердников, М. Красножен, В. Ципін, М. Варьяс, Е. Белякова. У роботах означених учених містяться згадки про існування окремих груп злочинів, проте комплексного аналізу дана проблема так і не зазнала.

Виходячи зі змісту основних візантійських джерел церковного права державного походження, маємо намір проаналізувати окремі види церковних

правопорушень загалом, і кожного злочину зокрема. Відтак, метою даної розвідки є спроба юридичного аналізу групи злочинів, що в кримінально- та історико-правовій літературі отримали назву «злочини проти віри». Вони, на жаль, не систематизовані за окремими критеріями, а розміщені по тексту документів хаотично, що й спонукало нас, керуючись відповідно епосі рівнем законодавчої техніки, здійснити їхню власну класифікацію.

Відповідно до приписів кодексу Феодосія, злочинами проти віри можна вважати діяння, спрямовані на порушення правил православного вчення, церковного порядку, затвердженого Першим Нікейським Вселенським Собором. (СТh. XVI. 1. 2) [1]. Одним із головних видів даної категорії злочинів визнавалася належність до заборонених релігій. До списку *non grata* першим потрапило язичництво.

Язичництво – це великий, різноманітний комплекс первісних вірувань стародавніх народів, поглядів і обрядів, пов'язаних із міфологічною силою природних явищ, предметів побуту, тварин, рослин тощо [2, с. 612–613]. У перекладі з грецької мови («*ἔθνος*») (язичництво) означає народ, етнос, плем'я. Даним терміном іудеї Римської імперії називали інші народності. З появою християнства це слово стало вживатися до нехристиянських міфологічних релігій, що сформувалися в межах окремого народу або групи відповідних племен [3, с. 62–63]. Так, у Біблії, окрім інших, язичниками називали греків і римлян, що поклонялися міфологічним богам, будували пантеони [4, с. 62–63]. Засудження язичництва на сторінках Святого Письма після легалізації християнства переросло в політику жорсткого переслідування з боку державної влади. Так, імператор Феодосій I Великий (346–395 рр.) у 385 р. видав едикт про заборону здійснення язичницьких обрядів [5, с. 19]. Режим обмеження політеїзму простежується і в положеннях 16-ої книги кодексу Феодосія II. Під заборону потрапила не тільки сама релігія, а й обрядове язичницьке майно, яке

підпадало під секуляризацію на користь держави (СТh. XVI. 10. 9–10) [1].

Обраний державою курс на боротьбу з іновірцями був підтриманий імператором Юстиніаном I (483–565 рр.). Глава держави зобов'язав усе населення у найкоротший термін прийняти християнство. «Ті, хто ще не отримали святе хрещення, – йдеться в кодексі Юстиніана, – де б вони не жили, чи то в столиці, чи то в провінції, повинні з'явитися разом із дружиною, дітьми, іншими членами родини до церкви та пройти навчання істинної християнської віри, а, опанувавши науку, – охреститися» (С.І.І. 1.11.10.) [6] Обов'язкова умова належності до християнства створила обставини, за якими усі інші існуючі релігії в державі стали забороненими. На той час такими, окрім язичництва, були іудейство, маніхейство та самарянство. В пам'ятки візантійського права, а саме в Прохірон та Епанагогу, увійшли лише положення щодо заборони язичництва як релігії та її обрядів (ідолопоклонства, жертвоприношення). Ставлення державної влади до іудейства та самарянства не було таке ж категоричне. Із обмеженим правовим статусом (позбавленням спадкових, майнових прав, неможливістю тримати в рабстві християн) їхні прихильники могли належати до обраної конфесії (Proch 39, 30; Epan. 40, 32) [5, с. 19–21].

Наступним видом злочинів проти віри була апостазія, імперативні заходи щодо якої також містилися у кодексі Феодосія. Апостазія визначалася як відступництво від християнських догматів та сповідання заборонених релігій після прийняття таїнства святого хрещення (СТh. XVI. 7. 3) [1]. У церковно-правовій ієрархії злочинів апостазія належала до діянь з високим рівнем суспільної небезпечності. Вважалося, що віровідступники своїми вчинками оскверняли християнську громаду, до якої самі належали. Злочинними вважалися також такі діяння, як підбурювання, заохочення, агітація до відмови від християнського віровчення (СТh. XVI. 8. 1) [1]. Вказа-

ні положення кодексу Феодосія згодом будуть рецепійовані в законодавство імператора Юстиніана, яке значно категоричніше поставиться до віровідступництва. Санкціями карного характеру глава Візантійської імперії захищатиме членів християнських громад від посягань на їхні релігійні почуття з боку представників інших конфесій у формі відмови від християнства і переходу до іудаїзму, язичництва чи маніхейства. «Дії християн, які знову впали в елінську оману, є карним злочином», – встановлено приписами імператора (С.І.І. 1.11.10.) [6].

Подальше законодавство, що регулювало державно-церковні правовідносини, успадкувало базовий нормативний матеріал і в таких джерелах, як Еклога та Прохірон відтворило його майже у незмінному вигляді [5, с. 22].

До злочинів проти віри візантійське законодавство відносить ересь. Ересь – це сукупність теологічних доктрин, ідей, що суперечать принципам церковного устрою та канонам, затвердженим Вселенськими соборами. Поширення еретичних ідей може спричинити відокремлення частини християнської громади та спричинити релігійний або церковний розкол. Вперше ересь було визначено одним з видів злочину, а саме – «publicum crimen» імператором Феодосієм і визнавалося «інакодумством щодо християнської віри, яке спричинює розрив релігійного єднання еретиків із церквою» (СTh. XVI. 5, 12. 4). [1]. Імператор Юстиніан продублював визначення ересі та розмістив його у власних джерелах права, однак на тому не зупинився. Він назвав і оприлюднив усі заборонені течії еретиків, що з'являлися і зникали впродовж кількох століть існування християнства (С.І.І. 1.5.5.) [6].

Протиправною у законодавстві Юстиніана визнавалася не лише ересь, а й злочини, похідні від неї: поширення ересі, написання, ознайомлення, зберігання, розповсюдження літератури, що порушує основи християнської віри, спілкування із еретиками, здійснення еретичним духовенством богослужіння і хіротонії,

прийняття від них церковних таїнств, проведення зборів, на яких здійснювалося довольне тлумачення християнського віровчення. У подальшому приписи перших християнських імператорів не прижилися. В пізньовізантійському праві про ересь, як про окремий вид злочину, вже не йдеться. Вона стала частиною апостазії, тобто збіглася із ознаками іншого виду злочину – відступництва від християнства.

Дослідники історії церковного права здебільшого не вбачають відмінностей в ознаках протиправності діяння ересі та розколу. Проте Н. Мілаш дотримувався іншого погляду, наполягаючи на доцільності їхнього розмежування. Ересь, вважав він, це умисне, постійне спростовування догм, встановлених церквою, або свідоме дотримання і захист будь-якого сфальшованого догмату, визнаного таким і засудженого церквою. Розкол, своєю чергою, може мати два самостійні елементи об'єктивної сторони злочину. З одного боку, йдеться про релігійний розкол, який полягає у свідомому невизнанні окремих канонів та відокремленні від офіційної християнської церкви, з іншого, – може мати місце церковний розкол, що відбувається при відмові духовних осіб підкорюватися існуючій церковній ієрархії [7, с. 509–510].

Зневага до богослужіння, як вид злочину, також визначалась нормами римсько-візантійського закону. У кодексі імператора Феодосія містяться ознаки цього виду правопорушення. Відповідно до розділу XVI, ст. 2, п. 31, проти особи може бути порушено провадження у разі її силового проникнення до храму, знеславлення єпископа, священника чи диякона (СTh. XVI. 2. 31) [1]. Імператор Юстиніан I дещо розширив рамки ознак цього виду злочину. Окрім діянь, передбачених кодексом Феодосія, державою переслідувалися дії, спрямовані на проникнення в храм і знеславлення його кліриків, входження в храм з метою несанкціонованого втручання в процес богослужіння чи його зупинки, наруга над священнодійством під час літургії, перешкодження хресній

ході, в якій беруть участь єпископи, священники або диякони: «Злочинними є дії, коли, під час виконання священних обрядів в церкві, будь-хто, увійшовши до храму, буде хулити єпископа, клірика, або спробує перервати службу, або перешкоджатиме здійснювати церковні обряди,... або заважатиме хресній ході, в якій бере участь духовенство» (Nov. 123.31) [8]. Суб'єктом злочину могли бути будь-які особи, незалежно від соціального, майнового чи суспільного статусу. «За такий злочин покарання понесуть як цивільні особи, – йдеться в одній із новел Юстиніана, – так і військовослужбовці або державні магістри» (Nov. 123.31) [8]. Розділ даної новели увійшов до змісту Василік (Bas III. 1. 47) [5, с. 27].

Застосування диференційованого підходу візантійською карно-правовою традицією сприяло застосуванню криміналізації такого правопорушення, як блюзнірство, що латинською мовою означає «*sepulcri violation*», тобто наруга над могилою чи іншим місцем поховання. Кваліфікуючи ознаки злочину, імператор Феодосій визначив їх як дії, спрямовані на пошкодження надмогильних пам'ятників, а саме: руйнування гробниць, викрадення надмогильних каменів, мармурових колон (CTh. IX. 16. 1) [1]. Проникаючи у різноманітні сфери суспільного буття, церква розширювала пласти свого впливу на населення Візантії. Імператор Юстиніан, відтак, криміналізував такі види правопорушень, як: використання гробниць для житла, крадіжку майна із кладовища, знищення написів на надгробних плитах та колонах, захоронення тіла на місці іншого поховання, захоронення тіла в чужій гробниці без дозволу на те власника, проведення до кладовища стоку дощової води (Dig 47.12.3.2–6; C.J.I. 9.19.2–4) [6]. У інших статтях свого кодексу до названих злочинів Юстиніан додав: розкопування могил, блюзнірство над померлим, глум над могилою чи тілом померлого, здійснення несанкціонованої ексгумації трупа, викрадення тіла померлого, пере-

шкодження в здійсненні обряду християнського поховання (Dig 11.7.8.5; C.J.I. 9.19.4) [6]. У подальшому законодавець не був послідовний. Так, Еклога і Прохирон декреміналізували деякі із них, залишивши лише пограбування померлих (Proch 39, 57; Ecl. 17, 14) [5, с. 19–21]. Натомість, Василіки рецепіювали 12-ий титул 47-ої книги Юстиніанових Пандектів, відновивши блюзнірство як вид злочину, що полягає в пошкодженні трупів, руйнуванні гробниць, пограбуванні могил, надгробних каменів, мармурових колон (Bas LX. 23. 11–14) [5, с. 27].

Чародійство не було новим видом правопорушення, яке потрапило на сторінки нормативно-правових актів через запровадження християнства, а було відоме ще в часи існування Римської республіки. Чародійством визнавалося знання і вміння користування силами природи з будь-якою метою. Незважаючи на існування в дохристиянському Римі державного культу язичницької релігії, законодавець забороняв здійснювати чародійство в формі пророцтва та передбачення майбутнього, магічних обрядів, спрямованих на зміну тих чи інших суспільно-політичних процесів, ворожіння на здоров'я принцепса тощо [5, с. 29–30].

Слід зазначити, що з часу перетворення християнства на державну релігію Риму чародійство в усіх його формах (гадання, чаклунство, магія) категорично заборонялося (CTh. IX. 16. 3–4, IX. 16. 6). [1]. Законодавство Візантійської доби жодних винятків у цих положеннях не робило (C.J.I. 9.18.7; Proch. 39, 2; Ecl. 17, 23) [6].

Sacrilegium – у перекладі з латинської означає святотатство і становить самостійний вид злочинів проти віри [5, с. 31]. Проаналізувавши зміст останньої – 16-ої книги Кодексу Феодосія «Про універсальну або католицьку церкву», можна констатувати, що її автор не виокремив святотатство в окрему групу злочинів, а використав термін «*sacrilegium*» для позначення усіх церковних злочинів (CTh. XVI. 10. 11; XVI.

2. 25; XI. 36. 4). [1]. Такий універсальний підхід ми пояснюємо тим, що кожен вид злочину проти віри за своєю сутністю дискредитує, принижує християнське віровчення.

Натомість, у законодавстві імператора Юстиніана святотатство виокремлено у самостійний вид злочину, який передбачав діяння, спрямовані на викрадення із храму церковного майна. Зауважимо, що викрадення із храму речей, які належали приватним особам, вважалося кримінально караним діянням, вчиненим проти особистого майна підданих візантійського імператора. Означені дії не були спрямовані проти церкви, а, отже, ознаки святотатства в них були відсутні, тому такі протиправні діяння не належали до категорії злочинів проти віри (Dig 48.13.1–3; С.І.І. 9.39) [6].

Візантійське законодавство VIII–IX ст. (Еклога та Прохірон) деталізувало кваліфікаційні ознаки даного виду протиправного діяння. Законодавець розмежував викрадення церковного майна із вівтарної частини храму, де знаходяться престол, жертвник, антимінс та інші священні предмети, що використовуються під час звершення божественної літургії, евхаристії, інших церковних таїнств і треб, та викрадення майна із загальної частини храму, притвору або інших церковних приміщень (ризниці, дзвіниці тощо). Крадіжка церковного майна із вівтарної частини храму кваліфікувалася як обтяжуюча обставина злочину (Proch 39, 58; Eccl. 17, 15) [5, с. 32].

У праві Римської та Візантійської імперій діяла норма про здійснення присяги під час судового розгляду справи. Із запровадженням християнства вона набула релігійної форми, адже здійснювалася «перед лицем Бога». Відтак християнські імператори визнали порушення чи проголошення неправдивої присяги злочином проти віри. Свою кваліфікацію він вперше отримав у кодексі імператора Юстиніана (С.І.І. 12.17) [6], а в положеннях 123-ої Новели Юстиніана розширив коло суб'єктів злочину,

до числа яких потрапили і представники духовенства (Nov. 123.20) [8]. Наведені норми збереглися і в пізніших збірниках візантійського права (Proch 39, 46; Eccl. 17, 2) [5, с. 33].

У приписах 77-ої Новели Юстиніана знаходимо ще один вид злочину проти віри, який отримав назву богохульство. Сучасний історик вітчизняного права П. Захарченко під богохульством вбачає «хулу на Бога, Божу Матір і святих» [9, с. 168]. В аналізованій нами новелі поняття «богохульство» не розкривається, однак міститься застереження про заборону таких висловлювань. У документі це відображено таким чином: «Хто вимовляє богохульні слова і клянеться таїнствами Божими... нехай утримається від таких дій, адже за такий злочин настає голод, землетруси, мор» (Nov. 77) [8]. У пам'ятках візантійського права пізнішої доби про богохульство як вид злочину більше згадок не виявлено.

Отже, виходячи із змісту основних візантійських джерел церковного права державного походження, ми проаналізували протиправні діяння, що в кримінально- та історично-правовій літературі отримали назву «злочини проти віри». Означена група охоплює злочини, які ми поділили на наступні групи: належність до заборонених релігій, апостазію або відступництво від християнських догматів і сповідання заборонених релігій після прийняття таїнства хрещення, ересь, зневагу до богослужіння, блюзнірство або наругу над могилою чи іншим місцем поховання, чародійство, святотатство, порушення або проголошення неправдивої присяги та богохульство. Наведені склади злочинів проти віри в тій чи іншій мірі визначалися джерелами церковного права державного походження Римської та Візантійської імперій, а саме Кодексом Феодосія, законодавством Юстиніана, Еклогою, Прохіроном, Епанагоєю, Василіках, а також відтворені у приватних кодифікаційних збірках державно-церковного законодавства – «Номоканонах».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Imperatoris Theodosii codex – Text: [E-resource]. – Mode of access: <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber16.htm>.
2. Войтович В. Українська міфологія. – Видання друге, стереотипне / В. Войтович. – Київ «Либідь», 2005. – 664 с.
3. Лозко Г. С. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс / Г. С. Лозко. – Харків: Див, 2006. – 464 с.
4. Магические пантеоны: Божества западных эзотерических традиций / пер. с англ. О. Перфильева. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 400 с.
5. Попов А. Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву / А. Попов. – Казань: Типография Императорского Университета, 1904. – 516 с.
6. Imperatoris Jvstiniani opera / Codex. Text: [E-resource]. – Mode of access: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html>.
7. Никодим (Милаш) еп. Православное церковное право / Никодим (Милаш), еп. – Санкт-Петербург, 1897. – 708 с.
8. The novels of Justinians Translated by Samuel P. Scott (Cincinnati, 1932): [E-resource]. – Mode of access: http://webu2.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/Anglica/Novellae_Scott.htm.
9. Захарченко П. П. Історія держави та права України / П. П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с.

Matselyukh I. Stratification and Legal Analysis of Crimes against Faith in the Byzantine Empire

The paper addresses the issue of the legal analysis of crimes against the Christian faith, which are provided for by the law of the Byzantine Empire. Basing on the contents of the primary sources of law of the Roman and Byzantine Empires, namely the Theodosian Code, the Code of Justinian, the Eclogues, Prokhiron, the Epanagoge, the Basilica, the Nomocanon, certain types of canonical offences have been analyzed and classified into nine separate groups.

Under the provisions of the Theodosian Code, acts aimed at violating the rules of the Orthodox doctrine and the church order, approved by The First Council of Nicaea were considered crimes against faith. One of the main types of this category of crimes was the belonging to prohibited non-Christian religions, i. e. to Paganism, Judaism, Manichaeism and Samariticism.

Close, yet another type of crime against faith is apostasy – the renunciation of Christian dogmas and practice of prohibited religions after the sacrament of Holy Baptism.

The third group of crimes against faith, pursued by the Byzantine law, includes heresy, i. e. spreading of theological ideas that contradict the principles of the church order and church canons approved by the Ecumenical Councils.

Under the provisions of Roman-Byzantine law, contempt of worship, i. e. actions aimed at breaking into the church and dishonoring its clergy, unauthorized interference in the worship service or its stopping, desecration of any religious rite, was considered to be a crime.

The next type of crime against faith is defined as blasphemy, i. e. the desecration of the grave or other burial place, namely actions aimed at damaging the body of the deceased, destroying or robbing tombs etc.

The sixth group of crimes against faith includes witchcraft, which implied the knowledge and ability to use the forces of nature to achieve any goal.

Sacrilege is the act, aimed at stealing church property. Stealing the church altar was qualified as aggravating circumstances of a crime. These acts are classified as the seventh group of crimes against faith.

The last types of crimes include violations or swearing a false oath and blasphemy, i. e. saying shameful and humiliating words against God, the Mother of God, the Saints or the Christian faith.

The changes in the imperial laws that determined the extent of the state prosecution for the specified crimes against the Christian faith have been analyzed.

Keywords: *crimes against faith, canonical offence, sources of canon law, the Byzantine Empire.*

Стаття надійшла до редакції журналу 20.04.2017 р.